

Mövzu 4: Əmtəə istehsalı və pul.

P l a n

1. Əmtəə və onun xassələri. Əmtəə istehsalının formaları.
2. Əmtəə tədavülü və pulun meydana gəlməsi.
3. Pulun mahiyyəti və vəzifələri.
4. Pulun növləri.

1.Əmtəə və onun xassələri. Əmtəə istehsalının formaları.

Bazar iqtisadiyyatının əsasını xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalı təşkil edir. Lakin cəmiyyətlərin tarixi inkişaf prosesinin müxtəlif mərhələlərində iqtisadi həyatın ümumi formaları fəaliyyət göstərir.

Təsərrüfat tiplərinin təşkili və onların təkamülü iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqları çərçivəsi daxilində həyata keçirilir.

Iqtisadi həyatda fəaliyyət göstərən təsərrüfat tiplərinin təşkili formaları bunlardır:

- a) natural təsərrüfat;
- b) sadə əmtəə təsərrüfatı;
- v) kapitalist əmtəə təsərrüfatı;
- q) planlı əmtəə təsərrüfatı.

Təsərrüfat təşkili tiplərinin tarixən ilkin forması natural istehsaldır. Təsərrüfatın belə bir təşkili formasında istehsal ilə istehlakın həcmi üst-üstə düşür. Natural təsərrüfat feodal mülkiyyəti ilə də çox xarakterikdir.

Əmtəə təsərrüfatı forması natural təsərrüfatın əksi kimi yaranmışdır. Təsərrüfat tiplərinin sonrakı təkamülü ictimai əmək bölgüsünü yaradır. İctimai əmək bölgüsü bir məhsul və ya məhsulun bir hissəsini istehsal etmək üçün ixtisaslaşmasıdır.

İctimai əmək bölgüsünün formaları aşağıdakılardır:

1. Maldar tayfaların əkinçilikdən ayrılması birinci ictimai əmək bölgüsünü yaradır.
2. İctimai sənətkarların formalaşması və sənətkarlıq sahələrinin meydana gəlməsi ikinci iri ictimai əmək bölgüsünü yaradır.
3. Tacirlərin bir sinif kimi formalaşması üçüncü iri ictimai əmək bölgüsünü yaradır.

Natural təsərrüfatdan fərqli olaraq əmtəə təsərrüfatı istehsalın elə bir təşkili formasıdır ki, burada istehsal olunan məhsullar ancaq mübadilə sferasına daxil olur.

Əmtəə təsərrüfatının olması üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunur:

1. İctimai əmək bölgüsü.

Əmtəə istehsalı şəraitində müxtəlif təsərrüfat sahələri fəaliyyət göstərir. Bu təsərrüfat sahələri müxtəlif növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar. Sənaye kənd təsərrüfatından ayrılır. Sənaye istehsalının müxtəlif sahələri yaranır.

2. Mülkiyyət formaları.

Istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin olması əsas amillərdən biridir. Əmək məhsulu olan əmtəə istehsal vasitələri üzərində olan mülkiyyət sahibinə məxsusdur. Bu səbəbdəndir ki, sahibkar öz məhsulunu

əmtəə kimi digər zəruri əmtəəyə dəyişdirməlidir, yəni məhsul mübadilə olunmalıdır.

3. İstehsalçılar arasında iqtisadi əlaqə forması kimi əmtəə mübadiləsi olmalıdır.

4. Təsərrüfatın bazarla tənzimlənən xarakteri.

Əmtəənin 2 xassəsi vardır:

1. istehlak dəyəri

2. mübadilə dəyəri

Əmtəənin faydalılığı, insanın bu və ya digər bir tələbatını xassəsi onu istehlak dəyəri edir. İstehlak dəyəri hər hansı bir şeyin təbii xassəsindən asılıdır. Lakin istehlak dəyəri onu yaradan əməyin kəmiyyət miqdarından asılı deyildir.

Məhsulun əmtəəyə çevrilməsi üçün mübadilə dəyərinin olması şərtidir. Çünki, mübadilə dəyəri kimi bütün əmtəələr müəyyən bir kəmiyyət nisbətində bir- birinə dəyişdirilməlidirlər. İstehlak dəyəri baxımından əmtəələri ölçmək olmaz. Lakin mübadilə dəyəri nöqtəyi nəzərindən əmtəələr ölçülür, çünki əmtəələr dəyişdiriləndə onların əsasını mübadilə nisbəti təşkil edir.

İstehlak dəyərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq əmtəələrin istehsalına sərf edilən əmək eyni olduğuna görə bu əmtəələrin dəyərini ölçmək mümkündür. Əmtəələrin istehsalına sərf edilən əməyin miqdar kəmiyyəti həmin əmtəələrin dəyərini ölçmək imkanı verir və bunun əsasında əmtəələri dəyər baxımından bir- birilə müqayisə etmək olar.

Deməli, əmtəənin müəyyən bir miqdar nisbətində başqa əmtəəyə dəyişdirilmə qabiliyyəti onu mübadilə dəyəri edir.

İstehlak dəyəri və mübadilə dəyəri kateqoriyalarını elmi ədəbiyyata Aristotel, A. Smit, D. Rikardo, T. Maltus, K. Marks, C. S. Mill və başqa alim- iqtisadçılar gətirmişdir.

Əmək- dəyər nəzəriyyəsinin tərəfdarları göstərirdilər ki, keyfiyyətə müxtəlif, kəmiyyətə ölçülə bilməyən əmtəələr mübadilə oluna bilər. Onların fikrincə dəyişdirilən əmtəələrin ümumi bir əsası var. Bu ümumi əsas əmək məsrəfləridir və həmin əmək məsrəfləri mübadilə dəyərini müəyyən edir.

Müasir Qərb iqtisadi ədəbiyyatında əmək- dəyər nəzəriyyəsindən fərqli olaraq yeni bir nəzəriyyə- faydalılıq nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. **Faydalılıq nəzəriyyəsinin yaradıcıları K. Mengerin, E. Bem- Baverkin və F. Vizerin yaratdıqları son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsaslanırlar. Bu nəzəriyyəyə görə mübadilənin əsasını dəyər deyil, faydalılıq təşkil edir.**

A. Smit əmtəə istehsalına sərf edilən əməyi, alınan əməyi(əmək haqqını), mənfəəti və torpaq rentasını dəyərə aid edir. D. Rikardo və D. R. Mak- Kullox dəyəri istehsal xərcləri kimi, J. B. Sey isə şeyin faydalılığı kimi izah edirlər. D. Loderdel dəyəri təklif və tələblə əlaqədə izah edir.

Tarixən əmtəə istehsalı təşkilinin üç forması (tipi) mövcuddur: sadə əmtəə təsərrüfatı, kapitalist əmtəə istehsalı və planlı əmtəə təsərrüfatı.

Sadə əmtəə istehsalı təsərrüfat təşkilinin elə bir formasıdır ki, burada istehsal vasitələri üzərində istehsalçıların xüsusi mülkiyyəti var və onlar məhsulu mübadilə üçün, bazarda satmaq məqsədilə istehsal edirlər.

Kapitalist əmtəə istehsalının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil olan kapitalist- sahibkar istehsal amilləri əsasında öz iqtisadi fəaliyyətini təşkil edir. İstehsalın amilləri dedikdə, kapital, əmək, torpaq və sahibkar- kapitalist nəzərdə

tutulur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, **kapitalist- sahibkar iri istehsalı təşkil edir.** Fərdi kapitalist istehsalı ilə yanaşı kollektiv təsərrüfat formaları da təşkil olunur. Məsələn, müştərək sahibkarlıq, səhmdar cəmiyyətləri və s.

Təsərrüfat tiplərinin xüsusi formalarından biri də inzibati amirlik, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdır. Planlı iqtisadiyyatda əmtəə- pul və bazar əlaqələri saxlanılır. Lakin iqtisadiyyatın idarə edilməsinə dövlət həddən artıq nüfuz edir. Planlı əmtəə təsərrüfatında istehsalçılarla istehlakçılar arasında olan əlaqələri dövlər özü nizamlayır.

Planlı əmtəə təsərrüfatı özünü doğrultmadığı üçün müasir mərhələdə bütün keçmiş sosialist ölkələri bazar iqtisadi sisteminə keçmişlər.

Əmtəə tədavülü və pulun meydana gəlməsi.

Əmtəədə təcəssüm olunan və mübadilə zamanı təzahür edən ictimai əmək əmtəənin dəyərini yaradır. Bərabər dəyərə malik olan əmtəələr bir- birinə mübadilə edilir, bu əmtəələr ekvivalentdirlər. Dəyər mübadilə dəyərilə bağlıdır. Dəyər əmtəənin daxili xassəsidir, mübadilə dəyəri isə əmtəə dəyərinin təzahür formasıdır.

Əmtəələrin dəyərlərinin bərabərləşdirilməsi və mübadiləsi əmtəə istehsalında xarakterik cəhətdir. Natural təsərrüfat şəraitində istehsalçılar vaxt vahidi əsasında (saat, gün) sərf etdikləri əməklərini nəzərə alır və onun nəticəsini ölçürdülər. Lakin natural təsərrüfat şəraitində onların sərf olunmuş əməyi dəyər forması almırdı. Əmtəə təsərrüfatında isə əmək dəyər münasibətləri kimi təzahür edir. Deməli, əmtəə təsərrüfatında ictimai əmək birbaşa vaxt vahidi ilə ifadə olunur. İctimai əmək əmtəə istehsalında dolayısı yolla- yəni mübadilə prosesində təzahür edir. Məsələn, bir cüt ayaqqabı 3 kq. pambığa bərabər tutulur. Dolayısı yolla bu o deməkdir ki, bir cüt ayaqqabıya sərf edilən ictimai əmək 3 kq pambığa sərf edilən ictimai əməyə bərabərdir. Beləliklə, dəyər təkcə əmək məsrəfi deyil, o eyni zamanda əmtəə istehsalına sərf edilən ictimai əməkdir ki, mübadilə prosesində təzahür edir.

Deməli, əmtəənin dəyəri istehsal prosesində əmək vasitəsilə yaradılır. Mübadilə prosesində dəyər bir əmtəəni digər əmtəəyə dəyişdirəndə təzahür edir. Buna mübadilə dəyəri deyilir. Dəyərin ilkin inkişaf forması sadə dəyər formasıdır. **Məsələn, bir balta = 20 kq. taxıl.** Burada baltanın dəyəri 20 kq. taxılda ifadə olunmuşdur. Taxıl baltanın dəyərini əks etdirir. Baltanın dəyəri taxılın istehlak dəyərində ifadə olunmuşdur, çünki həm taxılın, həm də baltanın istehsalına əmək sərf olunmuşdur. Bu iki əmtəənin bir- birinə bərabər tutulması o deməkdir ki, onların hər ikisinin istehsalına sərf olunmuş əmək bərabərdir. Əmtəələrin bir- birinə bərabər olmasının əsasını bu əmtəələrdə təcəssüm edən bərabər əmək sərfi təşkil edir. Öz dəyərini digər əmtəədə ifadə edən əmtəə (balta) nisbi dəyər forması, öz dəyərini (taxıl) baltanın istehlak dəyərində əks etdirən əmtəə ekvivalent dəyər formasıdır.

İlk mübadilə təsadüfi xarakter daşımış və bir növ məhsulun başqa növ məhsula dəyişdirilməsi olmuşdur. Dəyərin belə formasına sadə və ya təsadüfi dəyər forması deyilir.

Birinci iri ictimai əmək bölgüsünün yaranması ilə mübadilə müntəzəm şəkil alır. **Məsələn, maldar tayfalar maldarlıq məhsulları istehsal etdikcə əkinçi tayfaların və sənətkarların istehsal etdiyi məhsullara ehtiyacı artır. Beləliklə, bu tayfalar arasında olan mübadilə müntəzəm xarakter daşıyır. Belə bir tarixi**

inkişaf nəticəsində dəyərin ikinci mübadilə forması- tam və ya dolğun dəyər forması yaranır.

Dəyərin inkişafının ikinci formasında dəyər öz təcəssümünü bir neçə əmtəənin istehlak dəyərində tapır. Lakin bu prosesdə də əmtəələr əmtəələrə dəyişdirilir. İctimai əmək bölgüsünün və əmtəə istehsalının inkişafı, onların dərinləşməsi, bir əmtəənin digər əmtəəyə dəyişdirilməsi qənaətbəxş olmur. Mübadilə prosesi çətinləşir. Məsələn, ayaqqabı sahibinin baltaya, balta sahibinin taxıla olan ehtiyacı artır. Beləliklə, əmtəə təsərrüfatı genişləndikcə əmtəə istehsalçıları arasında elə bir ümumi ekvivalent dəyər forması ortaya çıxır ki, bütün əmtəə istehsalçılarının bu ekvivalent dəyər formasına ehtiyacı artır. **Beləliklə, bir əmtəə bütün əmtəələr sırasından ayrılır və ümumi ekvivalent dəyər forması kimi mübadilə olunur. Dəyər formalarının inkişafının bu mərhələsinə ümumi dəyər forması deyilir.**

Ümumi dəyər forması onunla xarakterizə edilir ki, bütün əmtəələr bir əmtəəyə, yəni ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəəyə mübadilə olunur. Dəri, xəz, duz və s. müxtəlif yerlərdə ümumi ekvivalent rolunu oynamışlar. Müxtəlif əmtəələrin ümumi ekvivalent rol oynaması genişlənməkdə və artmaqda olan bazar tələbatını ödəyə bilmir. Əmtəə təsərrüfatında ziddiyyətlər yaranır. **Beləliklə, müəyyən bir əmtəə uzun müddət ümumi ekvivalent rol oynamaqda passivləşir və dəyərin pul forması yaranır, yəni ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəə öz yerini dəyərin pul formasına verir.** Pul rolunu müxtəli metallar yerinə yetirib və nəhayət, gümüş və qızıl öz xassələrinə görə tədaviyindən bütün ekvivalentləri sıxışdırıb çıxarır. Çünki qızıl öz dəyərini həmişə saxlayır, paslanmır, xarab olmur, çəkisi və həcmi əlverişlidir, bölünmə xassəsinə malikdir, istənilən yerə aparıla bilər.

Dəyərin pul formasında bütün əmtəələr ümumi ekvivalent rol oynayan qızılın istehlak dəyəri vasitəsilə ifadə olunur. Beləliklə, əmtəə təsərrüfatında uzun bir tarixi inkişaf nəticəsində ümumi ekvivalent rol oynayan xüsusi bir əmtəə- pul yaranır.

Əmtəə təsərrüfatının mərkəzi kateqoriyalarından biri əmtəə olsa da “nemət” anlayışı həm tarixi, həm də məntiqi mövqeyi nəzərdən əmtəədən qabaq yaranmışdır. Nemət dedikdə, hər hansı bir mənə, əşya, hadisə, əmək məhsulu və s. nəzərdə tutulur ki, bunlar insanların bu və ya başqa bir tələbatını ödəmək qabiliyyətinə malikdirlər, insanların mənafeələrinə, məqsədlərinə, cəhdlərinə cavab verə bilirlər.

İqtisadi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, nemət hər hansı bir şey və ya əşyadır, o insanın tələbatını ödəyir. Nemətə belə bir tərifi verilməsi məhdud xarakter daşıyır. Digər baxışlara görə isə nemət faydalı ola biləcək hər hansı bir əşyanın təcəssümüdür, o əmək məhsulu da, təbiətin bəhrəsi də ola bilər.

İnsanlara zəruri olan nemətlər içərisində xidmətlərin xüsusi rolu və yeri vardır. Xidmət insanın məqsəduyğun fəaliyyətidir, bu fəaliyyətin nəticəsi faydalı səmərədir, o insanların bu və ya digər tələbatını ödəyir.

Nemət anlayışını daha dərinlən başa düşmək üçün onu əmtəədən fərqləndirmək və təsəvvürləndirmək lazımdır. Müxtəlif kriteriyalar əsasında nemətləri müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Nemətlərin qruplara ayrılmasının ən geniş yayılmış forması **maddi və qeyri- maddi nemətlərdir.**

I. Maddi nemətlərə aşağıdakılar aid edilir: təbiət bəxş etdiyi nemətlər torpaq, hava, iqlim; istehsal nəticəsində yaranan məhsul – yeyinti məhsulları, binalar, tikililər, maşınlar, avadanlıqlar və s.

Beləliklə, maddi nemətlər anlayışına müxtəlif xarakterli faydalı şeylər daxil edilir. Digər fikrə əsasən bu nemətləri mənimsəmə baxımından göstərilən kateqoriyaya aid edirlər.

II. Qeyri- maddi nemətlər. Buraya aşağıdakılar aid edilir: insanların qabiliyyətinin bacarığının inkişaf etdirilməsinə təsir edən nemətlər. Bu nemətlər qeyri- istehsal dairəsində yaradılır- səhiyyə, təhsil, incəsənət, təhsil, kino, teatr, muzeylər və ilaxır.

Qeyri- maddi nemətlər də öz növbəsində iki qrupa bölünür:

a) daxili qeyri- maddi nemətlər. Buraya aiddir: təbiətin insanlara bəxş etdiyi nemətlər(səs, deklamasiya, musiqi qabiliyyəti, elmə olan bacarıq və s.);

b) xarici qeyri- maddi nemətlər- insanların tələbatlarının ödənilməsi üçün xarici mühit (işgüzar əlaqələr, etibar, himayə və s.)

Göstərdiklərimizdən əlavə indiki və gələcək, birbaşa və dolayısı, uzunmüddətli və qısamüddətli nemətlər də mövcuddur.

Nemətlərin təsnifatında ən mühümü, ən əsas iqtisadi və qeyri- iqtisadi nemətlərdir. İqtisadi nemətlər iqtisadi fəaliyyət nəticəsində yaradılır. İqtisadi nemətlər, ümumiyyətlə, nemətlərin məhdudluğu ilə

(məhdud resurslar) əlaqədardır. Qeyri- iqtisadi nemətlər , yəni təbiətin bəxş etdiyi nemətlər insan əməyinin fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Bu nemətlər təbiətin özündə mövcuddur (hava, su, işıq və s.) . Deməli, nemətlərin iqtisadiyyat baxımından istifadə oluna biləcəyi və məhdudluğu onları iqtisadi və qeyri- iqtisadi kateqoriyalara ayırmağa əsas verir.

Nemət anlayışı ilə əmtəə kateqoriyasını eyniləşdirmək olmaz. Mübadilə üçün istehsal olunan spesifik iqtisadi nemətə əmtəə deyilir. Nemətin heç bir xarakterindən asılı olmayaraq onun mübadilə üçün, satılmaq üçün istehsal olunması həmin neməti əmtəə edir.

Xidmət də əmtəə kimi çıxış edir. Lakin, xidmətin istehlak dəyəri, əşyalaşmış forması yoxdur. İkincisi, xidmətin istehlak dəyəri canlı əməyin faydalı səmərəsinin nəticəsidir. Üçüncüsü, xidmət əşya forması almır. Onu sərvət kimi yığmaq olmur, o istehsal prosesində istehlak olunur.

Pulun mahiyyəti və vəzifələri.

Pulun mahiyyəti haqqında iqtisadçılar arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələn, K.Marks pulu xüsusi növ əmtəə, ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəədir. A.Smit isə tədavülün çarxı adlandırmışdır. Vaxtilə pul nəzəriyyəsi məsələləri ilə məşğul olmuş və hazırda məşğul olan iqtisadçıların çoxu isə pulun mahiyyətini onun yerinə yetirdiyi vəzifələrlə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə insanların pul hesab etdikləri və pul kimi işlətdikləri hər şey puldur. Lakin pulun vəzifələri haqqında iqtisadçılar arasında fikir ayrılığı vardır. Məsələn, **iqtisadçıların hamısı pulun yalnız 3 vəzifə yerinə yetirdiyini etiraf edirlər.** Bunlar pulun:

- 1) Tədavül vasitəsi;**
- 2) Yığım (dəfinə yaratmaq) vasitəsi;**
- 3) Dəyər ölçüsü vəzifələridir.**

Lakin bunlarla yanaşı, pul həm də **tədiyə vasitəsi** və **dünya pulu** vəzifələrini yerinə yetirir.

Pul tədavül vasitəsi funksiyasını yerinə yetirərkən əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısında vasitəçilik edir ki, bunun sayəsində də barterə xas olan çatışmazlıqlar aradan qaldırılır, tədavül xərcləri isə azalır. Bu vəzifəni real pullar yerinə yetirirlər.

Pulun yığım vasitəsi funksiyası bu gün əmtəə satılarkən əldə edilən vəsaitdən gələcəkdə digər əmtəələrin satın alınması üçün istifadə olunması deməkdir. Lakin pul bu vəzifəni yerinə yetirərkən müəyyən məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bu, onunla əlaqədardır ki, pulun qəti müəyyən edilmiş nominal dəyəri–alıcılıq qabiliyyəti–konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu isə hər şeydən əvvəl əmtəə və xidmətlərin qiymətlərindən asılıdır və aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$Z = 1 : P$$

Burada: Z–pulun alıcılıq qabiliyyəti, P–qiymət deməkdir.

İnflyasiya şəraitində pulun alıcılıq qabiliyyəti – real dəyəri – kəskin sürətdə aşağı düşür və sərvətin pul formasında saxlanması iqtisadi mənasını itirir, torpaq sahələrinin, daşınmaz əmlakın, incəsənət əsərlərinin və s. satın alınması prosesi gedir.

Bununla yanaşı, sərvətin pul formasında saxlanması alternativ və ya itirilmiş imkanla əlaqədar olan xərclərin olmasına gətirib çıxarır. Çünki sərvət pul formasında saxlandıqda həmin müddətdə sahibinə gəlir gətirmir. Daşınmaz əmlak isə (məsələn, ev) kirayə verildikdə, sahibinə icarə haqqı formasında gəlir gətirir.

Pulun dəyər ölçüsü funksiyası əmtəənin müəyyən məbləğdə pula bərabər tutulması deməkdir. Bu, həm də əmtəənin dəyərini milli pul vahidi ilə ifadə etməyə imkan verir. Pulun bu vəzifəsi qiymət miqyası vasitəsilə reallaşdırılır.

Bir sıra səbəblər üzündən əmtəələr həmişə nəqd pula satılmır. Odur ki, əmtəələrin möhlətlə, pulu müəyyən müddətdən sonra ödənilməklə alınıb-satılması zəruriliyi meydana çıxır. Bu zaman pul vəzifəsini borc öhdəlikləri, məsələn, veksellər yerinə yetirirlər. Lakin ödəmə vaxtı çatdıqda alıcı (debitor) borc təəhhüdündə göstərilən məbləği satıcıya (kreditore) verməyə borcludur. Bu zaman pul tədiyə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Ssudaların qaytarılması, icarə haqqı və vergilər, göstərilən xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində də pul tədiyə vasitəsi rolunda çıxış edir.

Pul yalnız ölkə daxilində deyil, həm də ölkələr arasındakı iqtisadi münasibətlərdə vasitəçilik edir. Deməli, pulun vəzifələrindən biri də onun dünya pulu olmasıdır. Pulun bu funksiyasının meydana gəlməsinin maddi ilkin şərti əmtəə istehsalının inkişafı və əmtəə mübadiləsinin milli sərhədləri aşması olmuşdur. Başqa sözlə, pul, dünya bazarında milli libasını atır və külçə formasında çıxış edir. Keçmiş zamanlarda, bəzi ölkələrdə qızıl, bəzilərinə isə gümüş, pul kimi işlədildikdə dünya bazarlarında iki dəyər ölçüsü – qızıl və gümüş – hökmranlıq etmişdir.

Beləliklə, pul, nəzərdən keçirilən vəzifələri yerinə yetirməklə gəlirlərin və məhsulların dövrəni prosesində, habelə dövlətlər arasındakı iqtisadi münasibətlərdə vasitəçilik edir. Dövriyyədə olan pulun miqdarı əmtəələrin miqdarına uyğun gəldikdə milli iqtisadiyyat çərçivəsində makroiqtisadi tarazlıq üçün zəmin yaradılmış olur.

4.Pulun növləri.

İlk dəfə bir sıra əmtəələr – xəz, mal-qara, balıq, duz, tütün və i.a. – pul kimi işlədilmişdir. Lakin zaman keçdikcə aydın olmuşdur ki, müxtəlif əmtəələr pul kimi istifadə olunsalar da, onların bir sıra çatışmazlıqları vardır. Başqa sözlə, pul

kimi işlədilən əmtəələr (və ya pulun hazırlanması üçün istifadə olunan material) köhnəlməyən, yüngül, sabit, eynitipli, bölünə və tanına bilən olmalı və s. tələblərə cavab verməli idi. Məhz qiymətli metallar göstərilən tələblərə cavab verdiklərinə görə pul vəzifəsini yerinə yetirmişlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tədavül və yığım vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirən pulların çəkisi ağır, nominal dəyəri yüksək, ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün münasib deyildi. Ona görə də bütün bunlar nəzərə alınmaqla pulun hazırlanması üçün ən münasib material kimi kağızdan istifadə olunmasına üstünlük verilmişdir.

Iqtisadi ədəbiyyatda kağız pulların XVII-XVIII əsrlərdə buraxılması haqqında fikir geniş yayılmışdır. Qeyd olunur ki, kağız pullar ilk dəfə 1690-cı ildə Şimali Amerikada Masaçusets ştatında, XVIII əsrin birinci yarısında isə digər ştatlarda buraxılmağa başlanmışdır. Uzun müddət davam etməsə də (1716-1720-ci illər) Avropada kağız pullar buraxılması təcrübəsinin Fransaya məxsus olduğu göstərilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların fikrincə, məcburi kağız pul nişanları 812-ci ildə Çində buraxılmışdır. Və tarixi mənbələrlə tanışlıq belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir deyək ki, **məcburi kağız pullar XIII əsrdə Azərbaycan-da da buraxılmışdır.**

Kağız pullar tam qiymətli pulların nişanı, təmsilçisi olmaqla, dövlətin öhdəliyini ifadə edir və məcburi məzənnə ilə hazırlanır. Deməli, kağız pulların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi təkcə əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin bahalanması ilə deyil, həm də hakimiyyət dəyişikliyi, əhalinin dövlətə olan inamının azalması ilə əlaqədardır. Kağız pulların emissiyası əsas etibarilə dövlət xərclərinin və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Əlbəttə, kağız pulların istənilən qədər kəsilməsi mümkündür. Lakin belə olduqda, o, qiymətdən düşür. Ona görə də kağız pullardan bir qayda olaraq yığım vasitəsi kimi istifadə olunmur.

Kredit münasibətlərinin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq kredit pulları meydana gəlmiş və onun əsas növləri veksəl, **banknot və çekdir.**

Veksəl, nəzərdə tutulmuş müddətdə müəyyən məbləğdə pulun qeyri-şərtsiz ödənilməsi üzrə öhdəlikdir. Bu, sahibinə müəyyən olunmuş müddət başa çatdıqda həmin məbləği tələb etmək hüququ verir. Digər borc öhdəlikləri ilə müqayisədə vekselin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bunlar ondan ibarətdir ki, veksellər mücərrəddir, milli qanunvericiliklə rəsmiyyətə salınır, tədavüldə nəqd pul kimi istifadə oluna bilər, onun üzərində borc təəhhüdünün konkret səbəbləri göstərilir və s. və i. a.

Banknotların əsas əlamətləri aşağıdakılardır. Banknotlar:

1) Kommersiya veksellərinə dəyişdirilmək üçün mərkəzi banklar tərəfindən buraxılır;

2) Tələb olunduqda qızıla dəyişdirilir. Çünki klassik banknotlar ikili təminatla, – bir tərəfdən veksəl (əmtəə), digər tərəfdən isə qızıl (mərkəzi bankın qızıl ehtiyatı) kimi istifadə olunmaq səlahiyyətinə malikdir.

Kommersiya vekselləri banknotların əsasını təşkil etsə də, onların arasında aşağıdakı fərqlər də vardır:

1) Veksəl üzrə borclu fəaliyyətdə olan sahibkar (tacir və ya sənayeçi) olduğu halda, banknot üzrə borclu mərkəzi bankdır;

2) Banknotlar kredit pulları olmaqla, xüsusi keyfiyyətə – ümumi tədavül vasitəsi olmaq qabiliyyətinə malikdir. Veksellər isə ümumi ödəmə vasitəsi deyildir;

3) Banknotlar müddətsiz öhdəlikdir. Vekselin tədavülü isə onun ödənilmə müddəti ilə məhdudlaşır.

Çek—üzərində müəyyən məbləğin göstərildiyi və xüsusi formada olan pul sənədidir. Onun sahibi çeki başqasına verməklə, bir növ kredit təşkilatlarına öz hesabından onu təqdim edən şəxsin hesabına pul köçürülməsinə, yaxud da onun nəqd qaydada ödənilməsinə dair rəsmi əmr vermiş olur. Çek ilk dəfə pulun saxlanması müqabilində əmanətçidən müəyyən məbləğdə pul tutulması və buna dair qəbz verilməsi formasında XIV əsrdə Böyük Britaniya və Hollan-diyaada meydana gəlmişdir.

Lakin sonralar, çeklərlə aparılan əməliyyatlar bir sıra problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu, birinci növbədə onların ödənilməsi və çek kitabçalarında çoxsaylı imzaların nəzərdə tutulması ilə əlaqədardır. Ona görə də çeklərin kredit vəərəqələri ilə əvəz edilməsi lazım gəlmişdir.

Kredit vəərəqələri bank və ya ticarət firmaları tərəfin-dən buraxılan, bankda hesabı olan sahibkarın şəxsiyyətini təsdiq edən və ona pərakəndə ticarətdə nəqd pul ödəmədən əmtəə və xidmətləri satın almaq hüququ verən sənəddir. Bunun inkişafı gedişində təyinatlarına, funksional və texniki xarakteristikalarına görə fərqlənən plastik vəərəqələrin müxtəlif növləri meydana gəlmişdir.

Hesablaşmaların həyata keçirilməsi mexanizmindən asılı olaraq ikitərəfli və çoxtərəfli vəərəqə sistemləri bir-birindən fərqləndirilir. İkitərəfli hesablaşma iştirakçılar arasında razılaşma əsasında aparılır. Çoxtərəfli hesablaşma sistemində isə həmin vəərəqələri ödəniş vasitəsi kimi təqdim etməklə tacirlərdən və xidmət təşkilatlarından əmtəələri möhlətlə satın almaq olur.

Kredit vəərəqələri ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-da meydana gəlmişdir. Bundan sonra isə minlərlə iştirakçı bankları birləşdirən iri assosiasiyalar formalaşmışdır. Hazırda ABŞ əhalisinin demək olar ki, hamısı, bir, əksəriyyəti isə bir neçə bank vəərəqəsinin sahibidirlər. Bu qayda ilə hesablaşmalar dünyanın bir çox ölkələrində geniş yayılmış, beynəlxalq xarakter almışdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, əksəriyyət hallarda **"demək olar ki, puldur" deyilən pul da mövcuddur.** Bu, qəti müəyyən edilmiş dəyərə malik və satılması mümkün olan, **asanlıqla nəqd pula, yaxud da çek qoyuluşlarına çevrilə bi-lən aktivlərdir.** Doğrudur, onlardan bilavasitə tədavül vasitəsi kimi istifadə olunmur, lakin onlar pulun yerinə yetirdiyi dəyərin (sərvətin) qorunub saxlanması vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirlər. "Demək olar ki, puldur" adlandırılan pula çeksiz həyata keçirilən əmanət hesabları, müddətli əmanətlər və dövlətin qısa müddətli qiymətli kağızları aiddir.